

Його благословила доля славою святою

До 20-річчя Незалежності України
і 150-річчя від часу перепоховання Тараса Шевченка

Микола Жулинський
доктор філол. наук,
академік НАН України,
академік-секретар Відділення
мови і літературознавства
НАН України,
директор Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка НАН України,
м. Київ

*Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться рихтувать
Вози в далеку дорогу,
На той світ, друже мій, до Бога...*

У самотині, менше ніж за місяць перед тим, як рушити "тихесенько в далеку дорогу" — навіки попрощатися з цим грішним світом, Тарас Шевченко звертається до своєї музи-небоги в цьому останньому своєму вірші з проханням розділити з ним його гірку долю. Знаменитий поет і художник не хотів помирати. "Рано, друже, рано" — ще він не натішився, не намиливався цим широким і високим, ясним та глибоким світом. Та й не старий за літами — лише 47 років, творчих задумів і надій — неохопна уявою громада.

Неповні три роки минуло з того дня, як йому усміхнулася доля — як рядовий Шевченко 2 серпня 1857 року виїхав із Новопетровського укріплення на рибальському човні до Астрахані. Позаду десять років принизливої солдатчини в умовах постійного найсуперечливішого контролю за власноручною резолюцією царя — за наказом "капрала п'яного" Миколи І: "под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать". Але Тарас Шевченко — рядовий Оренбурзького лінійного батальйону, який був розквартирований в Орській фортеці, порушує царську заборону і таємно, у щасливі миті рідкісного усамітнення і малює, і творить поезії.

В Оренбурзькому корпусі на той час серед військовослужбовців перебувало 1018 осіб "штрафних", серед них — 93 за політичні злочини. До їх числа потрапив "рядовой из политических преступников Тарас Шевченко". Митець, приречений на мовчання.

Та поет і художник не міг не творити. Він відчував-усвідомлював свою національну місію духовного відродження українського народу. А місія Шевченка-поета полягала в тому, щоб розбудити в душах земляків притлумлену колоніальним невільництвом спрагу "жити, серцем жити" у "сім'ї вольній, новій". Для цього слід послати до людей в Україні нове слово, з якого необхідно витворити:

**До старого плуга
Новий леміш і чересло**

Жорстокі обставини підневільної солдатчини перекривали шлях до сповнення національної місії "зорати переліг" і "посіяти" на ньому свої "думи прокляті", свої "сльози, щирі сльози", збудити національний дух і мобілізувати народну енергію в пориванні до свободи.

Т.Г. Шевченко (1814-1861)
Автопортрет. 1847 р.

Шевченка не лякала ні солдатська муштра, ні палична дисципліна, ні важкі багатомильні переходи пустелею, ні нестерпно нудні караули, ні суворий казармений режим... До відчаю доводила сувора заборона писати й малювати. І навіть там, у страшній глухій пустелі, яка нагадувала Шевченкові відкриту могилу, готову його поглинути, під сухим, палаючим сонцем серед колючих бур'янів, його охоплювало "неизреченно божественное чувство" — натхнення. А в той час із геніального поета і художника намагалися створити взірцевого солдата. За наказом командира 5-го лінійного батальйону майора Д. Мешкова рядового третьої роти під номером 191 Тараса Шевченка змушують щоденно опановувати вправне крокування за три прийоми, витягувати як струну носок, навчають доводити до автоматизму рушничні прийоми, чітко віддавати честь вищим чинам, вивчати напам'ять статут і своєчасно скидати шапку перед начальством. Саме батальйонний командир Мешков, який гордився тим, що завдяки бездоганній муштрі та улесливому догоджанню начальству зумів вибитися із солдат у майори, наказує Шевченкові жити в казармі серед крику, нестихаючого гаму, бруду, задухи, гри в карти і сварок п'ятдесяти інших солдат. Що йому лишалось робити? "Треба хилитися, куди нагинає доля. Ще слава Богу, що мені якось удалося закріпити серце так... що муштруюся собі та й годі... А тепер мені строжайше заперещено рисувати і писати (окрім писем), нудьга та й годі; читають — хоч би на сміх одна буква, і тієї нема. Брожу понад Уралом та... ні, не плачу, а щось ще поганіше діється зо мною", — напише Шевченко 22 жовтня 1847 року А.І. Лизогубові з Орської фортеці.

Іноді вдавалось вирватися зі смердючої казарми на годину-дві в "бурсурманську пустиню" завдяки тому, що пригощав горілкою ротного командира, офіцерів, і вони закривали очі на його самовільні прогулянки та усамітнення зі своїми думками. Поет страждає від неможливості висловити свої думки і почуття на папері, від гнітючої самотності та

відсутності інтелектуального товариства, від невимовної туги за рідним краєм — за Україною. "Бодай і ворогові моєму лютому не довелося так каратись, як я тепер караюся", — у відчай вигукне поет 11 грудня в листі до того ж А.І. Лизогуба, який запитував його, чи не покине він малювання. "Рад я його покинуть, так не можна. Я страшно мучуся, бо мені заперещено писати і рисувати. А ночі, ночі! Господи, які страшні та довгі! — та ще в казармах". І тут же просить надіслати йому ящик з олійними фарбами, "альбом чистий і хоч один пензель Шаріона": "Хоч інколи подивлюся, то все-таки легше стане".

Шевченко не може покинути ні малювання, ні віршування, бо це не залежить від його свідомості. Він може прийняти рішення не творити, до того ж його зобов'язує царська заборона, але митець не владний над своїм творчим "Я". Це не його воля, це Божа воля:

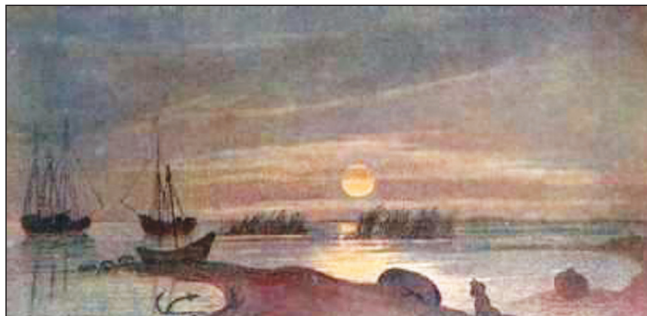
Знає, од Бога І голос той, і ті слова...

Це Господь насилає на нього такі емоційно чутливі хвили творчого забуття, коли його свідомість залишається десь за межами реального, коли вигасає почуття обережності і страх відступає перед загрозою потрапити за порушення заборони на гауптвахту або зазнати покарання різками... Все стає несуттєвим, неважливим, не достойним уваги в ту мить, коли душу митця охоплює блаженний стан творення.

Натхнення пристрасть творити — писати і малювати вимучує Шевченка. Його творча уява, мов блискавка на темному небі, несподівано імпульсивно наповнює свідомість образами, сюжетами, "стремлением к стихосложению", нагальною потребою вхопити вугілля або крейду і малювати щось на стіні.

У листі від 11 грудня 1847 року до Варвари Рєпніної, чия "прекрасная, добрая душа" частенько навідує поета в неволі, Тарас Шевченко пише, що йому нестерпно гірко від того, що колишні його страждання не йдуть ні в жодні порівняння з тими, які він переживає зараз, коли не може творити: "... А здесь так много нового, киргизы так живописны, так оригинальны и наивны, сами просятся на карандаш, и я одуреваю, когда смотрю на них. Местоположение здесь грустное, однообразное, тощая река Урал и Ор, обнаженные серые горы и бесконечная киргизская степь. Иногда степь оживляется бухарскими на верблюдах караванами, как волны моря зыблущими вдаль, и жизнь свою удвояют тоску. Я иногда выхожу за крепость, к караван-сарая или меновому двору, где обыкновенно бухарцы разбивают свои разноцветные шатры. Какой стройный народ, какие прекрасные головы! (чистое кавказское племя) и постоянная важность, без малейшей гордости. Если бы мне можно рисовать, сколько бы я вам прислал новых и оригинальных рисунков. Но что делать! А смотреть и не рисовать — это такая мука, которую поймет один только истинный художник".

І Шевченко, вихоплюючись на якусь часинку на берег річки Орі та десь ховаючись між кущами, олівцем на клаптиках паперу записує нові поезії, які зародилися і визріли чи то під час вистоювання в караулі, чи на гауптвахті, чи під час нічного безсоння... Нестерпною була відсутність духовного життя, без якого митець уже не міг морально зміцнюватися і підноситися над цим убогим світом, неможливість задовольнити бодай скромні свої творчо-літературні інтереси. Шевченка мучила невгамовна спрага читати й творити. Просить Варвару Рєпніну надіслати йому "Выбранные места из переписки с друзьями" М. Гоголя, "Чтение в императорском Обществе истории и древностей российских"

З живопису Т.Г. Шевченка за часів солдатчини 1847-1857 років

Місячна ніч. 1848-49 рр., папір, акварель.

Гористий берег о-ва Миколи І. 1848-1849 рр.

Серед учасників експедиції на березі Аральського моря 1848-1849 рр.

Пожежа в степу. 1848 р., папір, акварель.

Вид на Каратау з долини Апазір. 1851 р.

Байгуші. 1853 р., папір, сепія.

Т.Г. Шевченко і казахський хлопчик, що грається з кішкою.

Літо 1856 — IV 1857 рр., папір, сепія.

за редакцією О. Бодяньського, а Андрія Лизогуба — твори В. Шекспіра в перекладі М. Кетчера та "Одіссею" в перекладі В. Жуковського. Різними способами опальному поетові надіслали-передали твори М. Лермонтова, О. Кольцова, "Русскую историю" М. Устрялова, "Отечественные записки"...

Саме їм, небагатьом своїм друзям, які відгукнулися на його спраглий до спілкування голос із пустелі ("*Не неволя давить мене в цій пустелі, а самотність, — писав Шевченко, — ось мій найлютіший ворог!*"), ночами пише листи. Пише Варварі Рєнніній, Андрієві Лизогубу, Михайлові Лазаревському, Федорові Лазаревському, Осипові Бодяньському, Василю Жуковському, Андрієві Козачковському, Брониславові Залеському, Якову Кухаренку, Семенові Гулаку-Артемовському... Згодом найвірнішим друзям Варварі Рєнніній та Андрієві Лизогубу було заборонено листуватися із Шевченком. Їх небагато, тих, хто не відшурвав від "безталанного свого друга", — відповідали на його листи, клопоталися про полегшення його долі, як це робила смілива, незалежна Варвара Рєнніна, допомагали грішми, надсилали книги, малярське начиння...

"Не знаю, чи зраділа б так мала ненагодована дитина, побачивши матір свою, як я вчора, прийнявши подарунок твоєї щирості, мій єдиний друже, — пише Шевченко до Андрія Лизогуба 7 березня 1848 року, — так зрадів, що ще й досі не схамів, цілісеньку ніч не спав, розглядав, дивився, перевертав по тричі, цілуючи всяку фарбочку. І як її не цілувать, не бачивши рік цілий. Боже мій! Боже мій! Який тяжкий та довгий рік! та дарма. Бог поміг, минув-таки".

Радість Тараса Шевченка невимовна. Він розчулений до сліз, щасливий, бо неділя, "на муштру — не поведуть". Цілісенький недільний день буде переглядати цей скарб, перелічувати й гладити кожну річ. І томик Шекспіра, і фарби, і папір, і ніжик, і карандаші, і пензлі — це щоденно очікуване багатство його окрилює, наповнює великою надією на творчість, хоча поет знає, що заборона на малювання, незважаючи на прохання Варвари Рєнніної, Федора Лазаревського, на клопотання впливових осіб у Петербурзі, навіть на письмове звернення-рапорт виконуючого обов'язки командира Окремого оренбурзького корпусу О. Толмачова шефу жандармів О. Орлову від 30 березня 1848 р., який наклав резолюцію: "Подождать", не знята, і порушення цієї заборони загрожує йому репресіями. Та митця це не може зупинити, і він шукає будь-яку можливість усамітнитися, щоб на окремих аркушиках паперу записати чи то поему "Княжна", чи вірш "Не гріє сонце на чужині", чи завести щорічні спеціальні книжечки, так звані "захалавні книжечки", куди поет переписуватиме створені ним поезії. Так, лише протягом червня-грудня 1847 року — першого року свого солдатського ув'язнення — Шевченко написав "Княжну" і "Москалеву криницю", поезії "N.N." ("Сонце заходить, гори чорніють"), "N.N." ("Мені тринадцятий минало"), "Не гріє сонце на чужині", "Сон" ("Гори мої, високі"), "Іржавець", "N.N." ("О думи мої! о славо злая!"), "Ще як ми були козаками", "Чернець", "Один у другого питаєм", "Самому чудно. А де ж дітись?", "Ой стрілочка до стрілочки", "Хустина", "А.О. Козачковському", "То так і я тепер пишу".

Шевченкові вдалося перевезти до Оренбурга і до Орської фортеці закінчену ще в Седневі 7 березня 1847 року поему "Осика" (пізніша назва — "Відьма"), балади "Лілея" і "Русалка", написані в тюрмі — в казематі III відділу жандармського управління впродовж 17 квітня — 30 травня 1847 року тринадцять поезій, що склали цикл "В казематі" з присвятою "Моїм союзникам посвящаю". Так зродилася складалася славнозвісна "Мала книжка", до якої поет вписав і деякі, ще до ув'язнення написані, твори ранішого періоду, і свої "невільницькі" поезії. А заспівом до цієї рукотворної поетичної книги Шевченко поставив "Думи мої, думи мої" —

благання ув'язненого "в оцій незамкнутій тюрмі", де "небо невимите, і заспані хвилі", душевно самотнього митця прилинити до нього з рідних берегів Дніпра і разом поплакати над долею лихою.

Так, великою була туга Шевченкова за рідним краєм, не раз його душу охоплював глухий розпач, не раз сумні настрої, нудьга і скорбота виливалися на сторінки щоденника ("Журналу"), на малесенькі листочки згорнутого учетверо подвійного аркушу канцелярського паперу — на зшитки, які й складали невеличкі поетичні книжечки за кожен рік. За 1846-1847 роки поет уклав книжечку із 10 зшитків із 22 творами, за 1848 рік — також 10 зшитків із 60 творами, за 1849 рік — 4 зшитки із 19 творами і за чотири місяці 1850 року — до другого арешту поета — 3 зшиточки із 13 творами.

Такі твори як "Лілея", "Русалка", "Відьма", "В казематі", привезені ним на заслання, Шевченко об'єднав із "невольничими" поезіями 1848 року.

Слава Богу, ця рукописна збірка поезій 1846-1850 рр. була врятована. Напередодні арешту й обшуку Шевченко встиг передати її на збереження разом із акварельними малюнками своєму другові, картографові Оренбурзького краю Карлу Герну, який оправив ці зшитки у "простой дектарный товар" і потім повернув їх Шевченкові. Після звільнення Шевченка Михайло Лазаревський у Петербурзі цю поетичну збірку із 27 зшитків опрацює в нову шеврову оправу — виготовить унікальну книжечку — "Малу книжку" із золотим обрізом і в картонному футлярі. На корінці книжечки велить вибити свої ініціали: "М. Л."

Військова муштра і суворий контроль за поведінкою і спілкуванням завдавали Шевченкові глибоких морально-психологічних травм. І коли на клопотання начальника експедиції щодо знімання й опису Аральського моря, мореплавця і географа капітан-лейтенанта флоту Олексія Бутакова його було включено до складу експедиції як художника, Шевченко неймовірно зрадів. 9 травня 1848 року він сповіщає свого друга Андрія Лизогуба: "Я тепер веселий йду на те нікчемне море Аральське. Не знаю, чи вернуся тільки!.. А йду, ей-богу, веселий... Беру з собою усю твою малярську справу; не знаю тільки, чи доведеться малювати".

Довелося. Вже дорогою робив у альбомі начерки, зарисовки, акварельні малюнки, малював сепією. Шевченко-художник працював надзвичайно інтенсивно, хоча подорожування киргизькими степами і туркестанським краєм було фізично виснажливим. Дальні переходи через сипучі піски із загрозою для життя, в умовах постійної нестачі води і підніжного корму для верблюдів і коней, вимучували до краю. А необхідно було подолати близько 380 км до Уральського укріплення, а далі — до Раїма — близько 316 км, і все це переважно пішки долав Шевченко, уважно фіксує в пам'яті навколишні краєвиди та замальовуючи на привалах могили, укріплення, пожежу в степу, береги Аральського моря... Лише протягом двох місяців фізично обтяжливій Аральській експедиції Шевченко виконав понад 70 малярських творів. А коли експедиція зупинилася на зимівлю на Косаралі, де пробула до травня 1849 року, солдат-художник, порушуючи царську заборону, напише 53 поетичні твори, у Караїмському укріпленні — 16 поезій.

Дивує і захоплює Шевченкова мистецька наснаженість, спрага малювати і писати поезії в умовах, украй несприятливих для творчої праці. Надзвичайно важкою, загрозливою для життя були подорож на шхуні "Константин" по Сирдар'ї до Аральського моря, перебування на його островах, плавання вздовж західного берега Аральського моря в умовах то шторму, то штилю... А їжа яка? Чорні сухарі позеленіли від плісняви, в солонині завелися черв'яки, масло стало нестерпно солоним — рятував хіба що горох без

приправи, але тільки два рази в тиждень. Змушені були економити. Не вистачало прісної води.

За ці майже півтора року перебування в Аральській експедиції *Тарас Шевченко* втратив багато на здоров'ї. Та духом був твердий, не втрачав надії на дозвіл малювати не лише під час експедицій і на можливість таки вирватися з цієї косаральської глушини. Та попереду *Шевченка* чекали нові моральні та фізичні випробування, нові фізичні приниження, знущання — арешт у квітні 1850 року, обшук, вилучення книг, паперів, малюнків, гауптвахта, особливе розслідування справи в Петербурзі — III-ім відділом, в Оренбурзі — військовою владою. Звинувачення полягали в тому, що в Оренбурзі рядовий *Шевченко* — "політичний злочинець" ходив у цивільному одязі, жив на приватній квартирі, листувався і малював. Отже, порушував монаршу волю — заборону писати і малювати. За наказом царя рядового *Шевченка* переводять під суворий контроль у інший віддалений батальйон — у Новопетровське укріплення, яке було розташоване в крайній західній точці півострова Мангішлак на східному березі Каспійського моря.

І знову муштра, брутальне поводження військових начальників, нова фізично виснажлива експедиція в гори Каратау, хоча вона й принесла художникові щасливі миті натхнення та спілкування і широкі дружби з *Брониславом Залеським*. У Новопетровському укріпленні, під час Каратауської експедиції та перебування на Мангішлаку *Шевченко* створив сепією, аквареллю, олівцем понад сто сімдесят малюнків, а також чимало портретів, хоча збереглося їх небагато. Десь у цей час, в 1852-1853 роках, *Шевченко* пише російською мовою повісті "Наймичка" і "Варнак", завершує повість "Княгиня". Крім цих повістей, ним написані ще повісті "Музикант", "Несчастный", "Капитанша", "Близнецы", "Художник", "Прогулка с удовольствием и не без морали". Збереглося дев'ять повістей, хоча *Шевченко* згадував, що написав їх двадцять. Пізнавальна цінність цих художніх творів особлива, бо таїть у собі багато біографічного, багато промовистого щодо його ставлення до режиму, сприйняття і розуміння місії художника, значення мистецтва, культури взагалі.

У суворому Новопетровському укріпленні *Тарас Шевченко* провів без перерви сім років. Рідко, але випадали на його солдатську долю щасливі для його натхненної творчої праці дні, коли він міг перебувати в географічних експедиціях, задовольняти нестерпну жагу творчості — потайки малювати, писати прозу російською мовою, брати участь, як актор, іноді — і як режисер, в аматорських виставах, займатися скульптурою, цікавитися гальванопластикою. Тут, у Новопетровському укріпленні, *Шевченко* виконав 179 малюнків, серед них — 128 пейзажів Каратау.

Нарешті поет і художник у Петербурзі. Позаду залишилися страшні роки самотності, відчаю, марних надій на дозвіл малювати й писати, страждань від ревматизму, цинги, зубного болю й хвороби очей, виснажливої муштри, брутальних знущань ротних командирів, заборони листування, обшуків, арештів, гауптвахт, принизливих караулів (лише в одному 1852 році рядовий *Шевченко* відбув 63 караули).

І хоча слава *Шевченка* — і висока, і широка, популярність у народі — надзвичайна, нових вражень і захоплень у нього безліч, творчої роботи багато, — передусім він прагне якнайшвидше видати збірку своїх творів у двох томах, наполегливо працює як художник-гравер, а матеріальна скрута — "безгрішняя кляте" — холодить душу, гнобить дух, а самотність на старості літ тривожить і лякає. Боїться поет пропасти "бурлакою на чужині", вимріює поїздку додому, до Києва і на Михайлову Гору — на хутір *Михайла Максимовича*, відвідати рідних, зустріти свою суджену — "мою завітчану княгиню", полюбитися та й побратися...

А додому *Шевченка* не пускають. У листі до *Марка Вовчка* 25 травня 1859 року він пожаліється: "Спасибі тобі, моя доню любая, моя единая, що ти мене хоч у Дрездені згадала. Я ще й досі тут, не пускають додому. Печатають не дають. Не знаю, що й робить. Чи не повістися часом? Ні, не повішусь, а втечу на Україну, оженися і вернуся як умитий в столицю". Обуренню *Шевченка* немає меж: "перше в столицю не пускали, а тепер з цієї смердячої столиці не випускають. Доки вони будуть знущатися надо мною? Я не знаю, що мені робить і що почать. Утікати хіба нищечком до вас та, одружившись, у вас і заховається. Здається, що я так і зроблю", — пише він до *Марії Максимович*.

Така нестерпна туга за рідними, за "сердешною" Україною огорнула його душу, що поет уже був готовий таємно покинути Петербург, щоб побачити "Дніпро широкополий, і гори, і кручі".

**Пішов би додому,
Там би мене привітали,
Зраділи б старому...**

А головне, обійняти рідних, друзів, почути, "як реве ревуучий", помилуватися козацькими степами, подивитися на стародавні могили. Та врешті-решт, після довгих клопотань віце-президента Академії мистецтв *Ф.П. Толстого* відставний рядовий, художник *Шевченко* отримує свідоцтво на "свободный проезд" в Київську, Чернігівську і Полтавську губернії "для поліпшення здоров'я і малювання з натури етюдів" терміном на п'ять місяців. Начальник III відділу імператорської канцелярії напише на клопотанні резолюцію: "Уведомить, что препятствий нет, а между тем о наблюдении за Шевченкою предварить местное жандармское начальство. 23 мая 1859 года".

Недовго *Шевченко* порозкошував волею в Україні. Встиг побувати в Керелівці, погостювати у брата, який жив у старій батьківській хаті, у сестри Ярини-вдовиці. Заїхав до троюрідного брата Варфоломія *Шевченка* в Корсунь, якого попросив засватати за нього його наймичку Харитину — дуже хотілося самотньому поетові поставити хаточку над Дніпром, насадити кругом хатини садочок і з милою серцю дружиною — простою селянкою, сиротою й наймичкою хоч на старість утішитися сімейним затишком. Уподобав *Тарас Григорович* таке місце над самісіньким Дніпром між Каневом і селом Пекарі, замірився викупити цих кілька десятин землі....

Та знову не судилося здійснити свої мрії. За доносом 13 липня 1859 року *Шевченка* вже втретє заарештовують, перевозять до Києва, через деякий час звільняють на поруки, і в серпні поет змушений буде виїхати до Петербурга. І хоча *Шевченко* остаточно не втратив ще надії одружитися, купити землю, побудувати хату й оселитися в рідній стороні, проте гнітючі враження від страшної руйни, яку він побачив, від злиднів і безпросвітнього життя його рідних, від постійного поліцейського нагляду і нахабного свавілля місцевої влади позбавили його душевного спокою і віри у кращі дні свого життя. Не випадково в листі до *Максимовичів* від 9 жовтня 1859 р. він напише: "... згадую собачого сина черкаського ісправника Табашикова..."

Це ж на підставі рапорту черкаського земського справника *В.О. Табачникова* київський генерал-губернатор *І. Васильчиков* дав розпорядження заарештувати *Шевченка*. Обурення *Шевченка* цією підлою провокацією, яку влаштував черкаський справник, аби звинуватити поета в богохульстві та вислужитися перед начальством, хоча в той же час вимагав від *Шевченка* намалювати його портрет на повен зріст, вилилося в листі до службовця фірми Яхненків-Симиренка *Олексія Хропаля* від 26 листопада 1859 р.: "Як

Тарас Шевченко.
Фото І. Гудовського. Київ, серпень 1859 р.
Національний музей Тараса Шевченка

Тарас Шевченко серед друзів — Г. Честахівський, брати О. і М. Лазаревські, П. Якушкін.
Фото (реконструкція) А. Денъера. Санкт-Петербург, 1860 р.

*побачите Табачникова, то заплуйте йому всю його собачу морду.
Диво мені, що таку подлю, гнусну тварь земля носить".*

Проживаючи в приміщенні Академії мистецтв, *Тарас Шевченко* виконує офорти, естампи, автопортрет у темному костюмі, автопортрет із бородою, офорт **"Вірсавія"**, який подає на здобуття звання академіка, **"Автопортрет із свічкою"**, **"Автопортрет. Олія"**, **"Дуб"**, **"Автопортрет у світлому костюмі"**, **"Автопортрет у шапці й кожусі"** та ряд інших майстерських творів. Завершує поему **"Марія"**, пише вірші **"Подражаніє Едуарду Сові"**, **"Подражаніє Іезекиїлю. Глава 19"**, **"Осія. Глава XIV. Подражаніє"**, **"Дівча любе, чорнобриве"**, **"Ой діброво — темний гаю!"**, **"Молитва"** (**"Царям, всесвітнім шинкарям..."**), **"Царів, кровавих шинкарів..."**, **"Злочачинаючих спина..."**, **"Колись-то ще, во время оно..."**, **"Тим неситим очам..."**, **"Плач Ярославни"**, **"Умре муж велій в влася-ниці"**, **"Гімн чернечий"**, **"На Дніпровою сагою..."**, **"Росли укупочці, зросли..."**, **"Світле ясный, світе тихий..."**, **"З передсвіта до вечора..."**, **"Ликері"** (**"Моя ти любю! мій ти друже!"**), **"Барвінок"**, **"Саул"**, **"Минули літа молодії..."**, **"Титарівна — Немирівна..."**, **"Хоча лежачого не б'ють"**, **"І тут, і всюди — скрізь погано..."**, **"О люди! люди небораки!"**, **"Якби з ким сісти хліба з'їсти..."**, **"І день іде, і ніч іде..."**, **"Тече вода з-під явора"**, **"Якось-то йдучи уночі..."**, **"Бували війни й військові свари..."**, **"Н.Т."** (**"Великомученице кумо!..."**), **"Н.Т."** (**"Зійшлись, побрались, поєднались"**), клопочеться перед цензурою про видання **"Кобзаря"**, робить коректуру. Водночас складає план хати, яку збирався побудувати над Дніпром, турбується про викуп братів і сестри з кріпацтва, домагається дозволу видавати журнал **"Основа"**, радіє з виходу в Ляйпцігу збірника **"Новые стихотворения Пушкина и Шевченко"**, де вперше надруковано **"Кавказ"**, **"Холодний Яр"**, **"Як умру, то поховайте..."**, **"Розрита могила"**,

"За думою дума роєм вилітає...", **"І мертвим, і живим..."**.

Нарешті після довгих цензурних зволікань з'являються друком **"Кобзар"** 1860 року у кількості 6050 примірників, **"Кобзарь Тарас Шевченко в переводе русских поэтов"**, поеми **"Тополя"** і **"Тарасова ніч"** окремими брошурами, **"Буквар южнорусский"** тиражем 10000 примірників, який уклав *Шевченко* для сільських шкіл в Україні. На художній виставці в Академії наук експонуються п'ять гравюр і живописний автопортрет Шевченка-художника, удостоєного на урочистому засіданні Академії мистецтв звання академіка **"за искусство и познание в гравировальном искусстве"**. Все частіше *Тарас Шевченко* жаліється на болі у грудях. У листі до **Варфоломія Шевченка** 22 січня 1861 року напише: **"Погано я зустрів оцей новий поганій рік. Другий тиждень не виходжу з хати: чхаю та кашляю, аж обісіло..."** Через тиждень знову пожаліється троюрідному братові: **"Так погано, що я ледве перо в руках держу, і кат його батька знає, коли воно полегшає..."**.

Інтенсивність і різноманітність творчих захоплень і планів *Шевченка* вражають. Незважаючи на погіршення здоров'я, нестатки, важкі побутові умови — приміщення в Академії наук тісне, наповнене кислотними випарами від занять гравіруванням, відсутність догляду та якісної їжі, туга за рідним краєм — настрої гнітючий, бо спроба одружитися виявилася невдалою, а брати і сестри й досі перебувають у кріпацькій неволі — все це очорнювало останні місяці життя митця з хворим серцем.

І все ж його творча енергія не згасає. Протягом січня-лютого останнього року життя *Шевченко* виконає **"Портрет П.К. Клода"** (офорт), **"Портрет І.І. Горностаєва"** (офорт), **"Автопортрет"** (олія) і напише останнього свого вірша **"Чи не покинуть нам, небого..."**.

Страждання поета були важкими, нестерпними. Не міг спати ночами — болісна задишка вимучувала. Серцеві напади не вщухали. Змушений був сидіти в ліжку, напружено дихаючи і випрошуючи опію для тамування болю. Вже навіть тоді, коли сильний біль у грудях не дозволяв йому лежати, навіть тоді, коли наближалася остання хвилина його життя, він поривався працювати — замірявся завершити роботу над гравюрою. Почав сходити по гвинтових сходах у майстерню, глибоко зітхнув і впав.

Шевченка не стало о п'ятій годині тридцять хвилин ранку в неділю 10 березня 1861 року. Невиліковна хвороба серця й печінки, що розвинулася внаслідок ревматизму і важких фізичних перенавантажень на солдатській каторзі, так раптово, внаслідок набряку легенів і паралічу серця, передчасно забрала геніального митця в могилу. Тіло *Шевченка* лягло в чужу землю на Смоленському кладовищі Петербурга. Україна була у великій скорботі. Великі українські міста, які були телеграфом пов'язані з Петербургом, і були повідомлені про цю трагічну подію, провели панахиди по своєму геніальному землякові. У Києві відслужити панахиду було дозволено лише в Троїцькій церкві. І то лише під наглядом поліції. Налякане жандармами, вірогідно одержавленому московському патріархатові духовенство Києва не наважилося відспівати покійника.

Перебуваючи востаннє в Україні, Шевченко довго ходив горами біля Канева, усе приглядався то до Княжої гори, то до Мар'їної, та найбільше припадала йому до душі Чернеча гора: "*Оце могила Підкови, отут і мене поховайте*". 26 квітня 1861 року домовину з тілом Шевченка викопали, поклали у спеціальну свинцеву труну, поставили на траурні ресорні дроги, покрили "*заслугою козацькою*" — червоною китайкою, і процесія з прахом поета рушила в Україну. На всьому жалобному шляху тіло мученика волі урочисто і багатолюдно зустрічали і проводжали сотні-сотні людей. Молодий художник *Григорій Честаківський*, який разом із майбутнім істориком України *Олександром Лазаревським* брав участь у скорботній подорожі від Петербурга до Канева, робив замальовки зустрічей і проводів праху *Шевченка*. У Києві труна з тілом *Шевченка* стояла в церкві Різдва на Подолі. Там і відбулася панахида. У Каневі від Успенської церкви труну, накриту червоною китайкою, повезли на Чернечу гору на козацькому возі, запряженому замість волів хрещеним людом — парубками, дівчатами, місцевими чоловіками, членами Київської громади. Мабуть, кожен, хто проводжав тіло *Шевченка* до його останнього місця спочинку на Чернечій горі, усвідомив тоді повноту національної трагедії — втрати Україною цього страдника поневоленого народу, який завдяки своєму таланту піднявся від раба-кріпака до академіка гравюри Академії мистецтв.

Шевченко — універсальна особистість, яка заклала основи модерної української літератури і своєю творчістю продовжує формувати українську національну ідентичність.

Шевченкова творча спадщина вражає і захоплює. *Літературна спадщина національного генія*, який 15-річним виїхав з України і потім лише тричі — вісім місяців, два роки і три місяці — побував у рідному краї, включає 240 поезій, з них 8 поем, 9 повістей, щоденник і близько 250 листів. *Мистецька ж спадщина Шевченка-художника*, яка налічує 835 творів — живописних полотен, рисунків, офортів, ескізів (близько 300 не віднайдено), вражає передусім живописними портретами (виконав 150 портретів, з яких 43 — автопортрети), акварелями — відомі 210 його акварелей, передусім пейзажів, офортами (6 офортів "*Мальовнича Україна*", 21 офорт виконаний в останні роки життя в Петербурзі), рисунками — збереглося понад 230 олівцевих

рисунків ландшафтів України та етюдів із натури, виконаних в Аральській та Каратауській експедиціях. А ще численні ескізи, етюди, начерки, намальовані на 360 сторінках альбомів.

До речі, за десять років заслання *Шевченко-художник* у вкрай несприятливих умовах для творчості, порушуючи заборону писати і малювати, зумів повністю завершити 124 твори і зробити 220 ескізів і начерків.

Шевченко вірив, що його Слово — "*велике*" і "*святе*", "*тихе, добре, кротке*", Слово, яке дароване йому Богом, відкриє істину незрячим і глухим, німим розкриє рабські уста і захистить убогі душі від гріховної скверни і кривди. Він заповідав, що тільки у своєму національному Домі, на своїй землі і серед своїх людей "*своя правда, і сила, і воля*".

же він, полишаючи цей світ, благав нас схилитися в молитві християнського всепрощення і національного замирення в ім'я добра і благополуччя рідного народу, в ім'я України. Як і передрікав *Тарас Шевченко* у своєму останньому вірші "*Чи не покинуть нам, небого...*", зійшов він зі своєю музою, зі своєю зорею на гору спочивать, заповідаючи самому собі:

Та нескверними устами
Помолимося Богу,
Та й рушимо тихесенько
В далеку дорогу —
Над Летою бездонною
Та каламутною.
Благослови мене, друже,
Славою святою.

Чернеча (Тарасова) гора, могила Т.Г. Шевченка.
Канів Черкаської обл.

Святія України. Як меморіальний комплекс має статус "Шевченковського національного заповідника".
Скульптор пам'ятника Кобзарю — М. Г. Мангізер